

*Кавун Л. І.,
доктор філологічних наук,
професор кафедри української літератури і компаративістики
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ КОНЦЕПТУАЛІЗМ ЛЕОНІДА БІЛЕЦЬКОГО

Анотація. У статті досліджено проблематику й теоретико-методологічні аспекти праці Леоніда Білецького «Основи української літературно-наукової критики». З'ясовано джерела формування літературознавчої концепції Л. Білецького. Простежено внутрішню диференціацію та параметри методів, методологій, літературних шкіл і їх значення для літературно-наукової критики, з'ясування принципів, законів і завдань наукової творчості. Відрефлектовано естетичну й теоретико-методологічну систему літературознавчого дослідження науковця, в основі якої лежать елементи формально-поетичного (неокласичного), історичного, філологічного та психологічного підходів (за його термінологією, шкіл). Органічне поєднання української парадигматики з універсалізмом філософського мислення, академічною фундаментальністю знань, компаративними підходами стало надійним методологічним підґрунтям праці Л. Білецького. Її ознаками є цілісність і системність, що забезпечено націєцентричним підходом науковця до оцінки й характеристики різних форм вияву української літератури.

Досліджено, що теоретичні міркування автора студії ґрунтувалися на глибокому аналізі історії української літератури й літературно-наукової критики, не передбачали однієї «чистої» методології. Ідеться про органічне поєднання та взаємодію принципів різних наукових напрямів, шкіл – міфологічної, соціологічної, психологічної, філологічної тощо. Обґрунтовано, що Л. Білецький у дослідженні конкретних концепцій і шкіл застосовує принцип історизму, який виключає можливі суб'єктивні бачення й дає змогу явища літератури вивчати у зв'язках з об'єктивними історичними подіями, з об'єктивними науковими відомостями в галузі психології, культури, біології тощо. Наукові підходи й позиції автор застосовує в дослідженні на різних рівнях – тематичному, ейдологічному, сюжетному тощо. Л. Білецький наголошує на естетизмі й науковій об'єктивності як основних жанрових принципах літературознавчих студій. Концептуальні літературно-критичні узагальнення науковця є засадничими й у сучасному літературознавстві.

Ключові слова: стилі, образи, мистецтво, порівняльно-історичний метод, історія літератури, вплив, методологія.

Постановка проблеми. Глибоко зрозуміти сьогодення українського літературознавства без численних праць вітчизняних дослідників зарубіжжя (Л. Білецького, Г. Костюка, І. Кошелівця, Ю. Лавріненка, С. Маланюка, Ю. Шереха та ін.) важко, а то й неможливо. З великої кількості українських філологів в еміграції, які мають значний вплив на розвиток сучасної науки про літературно-художню творчість, виокремлюю одного з найбільш ерудованих і найбільш авторитетних учених – Леоніда Білецького. Чимало праць з історії української літератури, театрознавства й фольклору, у яких він запропонував ори-

гінальну теоретичну і практичну систему літературно-наукової методології, і дотепер залишаються невідомими для широкого загалу, у тому числі й філологів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські літературознавці до початку 1990-х років це прізвище майже не згадували, що було зумовлено ідеологічним чинником. Прагнення Л. Білецького вивести українську науку про літературу поза межі підколоніального можливого натрапляло на шалений опір не лише шовіністично настроєних російських літературів, а й своїх політично заангажованих співвітчизників. Усе ж ім'я українського науковця так чи так проникало до публікацій авторства К. Копержинського, М. Мандрики, Б. Романенчука та ін. Останнім часом в Україні дедалі більше пізнаємо Л. Білецького, схильного до аналітичних і критичних розмірковувань та інтелектуальних дискурсів неабиякого напруження й складності. Його літературно-критична спадщина стає об'єктом досліджень О. Завальнюка, О. Ільницького, С. Хороба, М. Наєнка й ін., які виважено оцінюють та осмислюють досить помітний внесок літературознавця у філологічну науку.

Однак цього явно недостатньо, щоб мати об'єктивне уявлення про різнобічність Л. Білецького як науковця європейського рівня.

Мета дослідження – з'ясувати проблематику й проаналізувати теоретико-методологічні аспекти праці «Основи української літературно-наукової критики» Леоніда Білецького та його роль у становленні української науки про літературу на початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Леонід Білецький, перебуваючи в еміграції, гармонійно поєднував в індивідуальному науковому дискурсі українську й літературу західноєвропейську; його студії зазвичай досить обґрунтовані, і це не дивно, оскільки жив у Європі, відтак органічно вписував рідну йому культуру в річище світового прогресу. Будучи тонким ерудитом, він до осмислення й розуміння національних літературно-художніх явищ застосовує інструментарій модерних західноєвропейських методологій і найновіші історико-літературні підходи.

Мабуть, найбільш показовою, теоретико-методологічною працею в доробку Леоніда Білецького є «Основи української літературно-наукової критики». Це фундаментальне дослідження з'явилося в гуманітарному просторі 1925 року в Празі. Його головний пафос автор акцентує в підзаголовку «Спроба літературно-наукової методології». За змістом праця значно ширша і сприймається також «як історико-літературна, бо містить проблемний аналіз-огляд майже всіх більш-менш вагомих літературознавчих студій, присвячених українському літературному процесові від найдавніших часів до початку 20-х років ХХ століття» [1, с. 205].

У передмові до книги автор студії зауважує, що керується, по-перше, настановою систематизувати й сформулювати певні принципи літературно-наукової критики, які молоді науковці зможуть застосовувати в процесі практичної наукової роботи, по-друге, його завданням також є «на перше місце висунути наукові ідеї та методологічні принципи українських учених, з'ясувати їх значення не лише в українській науці, але взагалі, й цим дати зрозуміти молодим сучасним і майбутнім ученим, що перш аніж наслідувати західноєвропейські ідеї, треба конче заглянути в нашу наукову скарбницю, яка ці ідеї перетворила своїм українським генієм чи талантом...» [2, с. 28]. Ідеться про М. Максимовича, О. Потебню, М. Драгоманова, П. Житецького, О. Дашкевича, М. Сумцова, І. Франка, В. Перетца та ін., які, на думку Л. Білецького, заклали наукові основи для подальшого розвитку не лише української, а й західноєвропейської літературно-наукової критики.

Основні проблеми, які вирішував у праці Л. Білецький, – методи, методології, літературні школи та їх значення для літературно-наукової критики, з'ясування принципів, законів і завдань наукової творчості. «Кінцева мета науки – винаходити закони» [2, с. 34], – стверджував дослідник. Насамперед він звертає увагу на ті теоретико-літературні поняття, які застосовуватиме в процесі дослідження українського літературного процесу. Зокрема, характеризує метод як «той *найкоротший* шлях, що веде до найліпшого виробу наукової системи мислення й до якнайкращого й якнайповнішого та якнайпродуктивнішого щодо конкретних здобутків прикладення цієї системи до поодиноких фактів, явищ та їх цілої громади», відтак методологію тлумачить як «дисципліну, що вчить здобувати найсистематичнішу методу» [2, с. 32].

Згідно з Л. Білецьким, метод не може бути абстрактно-теоретичним, не може мати суспільно-громадського та популяризаторського значення. Це впорядкований і повторюваний спосіб дій, що скерований на досягнення певної дослідницької мети. Дослідник доводив, що метод не можна вмонтувати в досліджуване явище і зробити універсальним «ключем». Вибір «диктується» твором, філологічною проблемою, завданнями дослідження, можливостями та знаннями дослідника. Відтак методологію він інтерпретував як науку про методи, роль і значення якої визначається безпосередньо в процесі конкретного наукового дослідження. Її завдання: а) виробити звичку критично мислити незалежно від належності до певної галузі наукового досвіду; б) дослідження з методології повинні надати мисленню «якнайбільшої концентрації думок, їх послідовності і сконсолідованості», зробити дослідницькі «конклюдії очевидними не лише для нас самих, але і для других» [2, с. 33]; в) узагальнюючи принципи досвіду, методологія повинна витворити значення і становити інтерпретування культури, а не встановлення істини.

Ідучи за Віндельбантом і В. Перетцом, дослідник наголошував, що в літературно-критичних міркуваннях науковець повинен уникати суб'єктивної оцінки, «щоб часом не опинитися в лабетах суб'єктивних настроїв та наперед вирішених тенденцій» [2, с. 40] і не переплутати історичні міркування із суб'єктивною оцінкою. Відтак потрібно зберігати в собі об'єктивність, відстороненість і спокій у процесі інтерпретації кожного літературного явища. Поняття об'єктивності дослідник трактував як синонім науковості. Водночас він відмежувався від так званих «методів суб'єктивних» (естетичного, етичного, публіцистичного), оскільки не поділяв думку В. Перетца й ува-

жав, що це взагалі не методи. Публіцистична, етична та естетична критика справді відігравала певну роль на різних етапах розвитку українського літературного процесу й загалом не позбавлена певного раціонального зерна, адже призначена «для широких мас», однак, на думку дослідника, нічого спільного з наукою не має.

Л. Білецький зазначає, що літературознавча методологія належить до гуманітарної галузі і є інтердисциплінарною наукою. Такий вектор авторського наративу подано в компаративному розгляді науки про літературу з математичними та природничими галузями. Математичні науки зосереджуються на відношеннях між просторовими й числовими формами, природничі спрямовані головним чином на пізнання дійсності. Гуманітарні науки, на відміну від апіорних та емпіричних, займаються вивченням людської природи, людських думок, почуттів і вчинків і головним чином спираються, хоч і не завжди, на герменевтику, тлумачення інших висловлювань. До них належать і явища літературні та поетичні. Тож наука про літературу, крім істотного для неї антропологічного аспекту, обсервує твір, психіку, культуру, історію, суспільство тощо. У цій гуманітарній площині формується загальнометодологічне мислення через «методологію теоретичну й методологічну практику, через методологічний експеримент» [2, с. 37]. Із такими принципами дослідник підійшов до методології української літератури.

Органічне поєднання української парадигматики з універсалізмом філософського мислення, академічною фундаментальністю знань, компаративними підходами стало надійним методологічним підґрунтям праці Л. Білецького. Він вибудував естетичну й теоретико-методологічну систему літературознавчого дослідження, в основі якої лежать елементи формально-поетичного (неокласичного), історичного, філологічного та психологічного підходів (за його термінологією, шкіл). Цієї теоретико-методологічної класифікації автор намагається дотримуватися в структурі праці «Основи української літературно-наукової критики», застосовуючи модерний науковий інструментарій у добротному і кваліфікованому аналізі українського історико-літературного процесу від поетик професорів Києво-Могилянської академії XVII–XVIII ст. до літературознавчих концепцій початку XX століття. Не можна не погодитися зі слушною думкою М. Ільницького, що, хоча класифікація науковця «не збігається з прийнятими у нас сьогодні назвами літературних шкіл, його характеристика основних етапів розвитку теоретичної думки на Україні та аналіз основних течій чільних представників науки про літературу досі залишаються найбільш ґрунтовними» [3, с. 19]. У цьому заслуга Л. Білецького неоціненна, значення суттєве, бо він першим визначив те, що ми використовуємо й сьогодні.

Науковець зосереджує увагу на засадничих моментах наукової національної екзистенції та водночас постійно пам'ятає про силове поле європейського контексту. У його поглядах є своя специфіка й не завжди безсумнівна. Зокрема, Степан Хороб зауважує, що Л. Білецький «не залучав до аналізу писемних й усних ідейно-естетичних явищ якісь нові концепції, нові методологічні підходи. Так, він був прибічником психолінгвістичної теорії О. Потебні, використовував у своїх аналітичних студіях засади філологічної школи літературознавства. Однак майже не сприймав нових наукових віянь, що були помітними, приміром, у часи перебування в Празі, де в 1920–1930-х роках діяв лінгвістичний гурток, до якого входили Я. Мукаржов-

ський, Р. Якобсон та інші представники структурального аналізу поетичного твору» [4, с. 29].

Із цієї цитати може скластися враження, що Л. Білецький викреслював з історії літературознавства всю структуралістську парадигму. Це не зовсім так. Як відомо, одним із джерел формування структуралізму став російський формалізм та й «Празький лінгвістичний осередок» засновано 1926 року. Працю ж «Основи української літературно-наукової критики» видано 1925 року. У цій студії Л. Білецький до тлумачення української літератури застосовує різні моделі аналізу, звертається до можливостей культурно-історичної, компаративістичної й також формальної шкіл. Водночас у реценсії літературного твору поєднує принципи різних методологій (формально-естетичної, культурно-історичної, міфологічної, порівняльної), які перетинаються з настановами цих шкіл в аспекті розуміння й інтерпретації тексту, хоч кожна дисципліна має свої особливості й завдання. Із цього приводу він зауважує, що «ще на грецькому й римському ґрунті постала потреба науково-критичної синтези й упорядкування того літературного багатства, щоб цим полегшити зрозуміння і студіювання поезії в цілому» [2, с. 46]. Відтак і виникли поетики як студії, «що переводили досліди над поетичними творами й виводили певні закони...» [2, с. 46]. Естетичний характер західноєвропейської поетики як певної наукової теорії, на думку Л. Білецького, досить суттєво вплинув на різні поетичні форми української старої неокласичної школи.

Аналізуючи концепції Арістотеля, Горация, науковець зауважує, що їхні визначальні аспекти стали підґрунтям «для розвитку так званого *неокласицизму* в поезії і в теоретичних працях, що виробляли певні принципи, на основі яких мусила б розвиватися нова теорія мистецтва» [2, с. 48]. Однак у той час ще не було сформульовано усталених теоретичних принципів розвитку мистецтва. Тенденція теоретизації зародилася на основі античних драматичних творів Теренція, Плавта та ін., поетичних форм Данте, Петрарки й ін.

Системний розгляд основних критеріїв художності й законів літературно-критичної науки розвинуто, як стверджував дослідник, саме в Україні, зокрема у творчості знакових представників Києво-Могилянської академії XVII–XVIII ст., які й визначили новий канон літератури. Л. Білецький наголосив на літературно-науковій діяльності Феофана Прокоповича, Митрофана Довгалевського, Павла Конюкевича, Георгія Кониського та ін. як на такій, що культивувала естетичні уподобання й «поетичний смак, що його зразки вони рознесли по всій українській землі й поза її межі» [2, с. 56]. Українські професори стали предтечами «неокласицизму в московській літературі» [2, с. 72], їхні науково-критичні міркування захопили західноєвропейський простір, особливо Францію, «де ця школа дала таких корифеїв поетичного слова, як Корнель, Расін, Мольєр, Вольтєр, і такого теоретика, як Буало» [2, с. 70]. Дослідник після естетичного аналізу творчості Дмитра Туптала, Феофана Прокоповича, Митрофана Довгалевського, Павла Конюкевича, Георгія Кониського та ін. стверджується в думці, що саме вони створили наукову теорію, певну науково-методологічну систему літературно-наукової критики.

Прагнення Л. Білецького створити науково-методологічну концепцію української літератури ґрунтується на тому, що література є результатом історичного розвитку; наука про літературну критику, як і теорія мистецтва загалом, «полягає в історично змінюваній констеляції елементів і не дається

визначенню» [5, с. 10]. Застосування принципу історизму в дослідженні конкретних концепцій і шкіл необхідне тому, що це виключає можливі суб'єктивні бачення й дає змогу явища літератури вивчати у зв'язках з об'єктивними історичними подіями, з об'єктивними науковими відомостями в галузі психології, культури, біології тощо. Однак не можна розглядати художній твір, як стверджував Л. Білецький, лише як суспільно-історичний документ і не досліджувати його як самостійну естетичну категорію, як «літературний документ», що хоч і свідчить про якийсь «культурно-історичний факт», він передусім є сам фактом, що той факт ховає, щоправда, у собі ідеальну історію людського духу та національну цивілізацію народу, але це життя, ці ідеї впливають в нашу душу виключно через мистецько-поетичні засоби образів і поетику стилю [2, с. 107]. Отже, треба вивчати поетичну творчість у динаміці, що дасть змогу розкрити народний дух, який живе в ній. Ідучи за німецьким ученим-просвітителем Й.-Г. Гердером, Л. Білецький розглядав літературний процес залежно від історичного й духовного розвитку. Він простежує формування української історичної школи в загальноєвропейському русі наприкінці XVIII – початку XIX ст.

Дослідник, торкаючись впливів і запозичень, стверджував, що українська літературна критика розвивалася як органічний складник світової науки, водночас завжди зберігала самотність.

Романтичне захоплення ідеєю народності виявило себе в зацікавленні національними традиціями і звичаями, історичною минувиною, що спонукало звернення дослідників до студіювання фольклорних джерел народу, «де дух його національної самотності заховався якнайкраще» [2, с. 74]. Так зародився початковий методологічний етап порівняльного літературознавства – міфологічний. В українській науці його представляли наукові концепції М. Максимовича, Й. Бодяньського, П. Куліша, М. Костомарова, які здійснювали порівняльні студії над виявами народного духу. Це давало змогу науковцям сягнути *ad fontes* і видобути звідти ті культурні цінності, у яких народність, нація постає «якнайяскравіше, якнайсамостійніше і в формах якнайтипівших» [2, с. 76]. Так виникає синтетичний принцип у науковому досліді – історично-порівняльний. Такі міркування Л. Білецького оперті на численні спостереження сучасників і попередників, із якими він або погоджувався, або ж фахово полемізував. Зокрема, дослідник зазначає, що на формування порівняльного літературознавства в Україні досить суттєво вплинула теорія М. Максимовича, який у передмові до «Малоросійських пісень» акцентував принципи народності, історизму й артистичності. Порівнюючи українські пісні з російськими, він підкреслював не так подібність, як відмінність між ними й пояснював це особливостями різного походження російського українського етносу та різним національним світосприйманням і світобаченням.

Українське літературознавство на сучасному етапі розвитку, яке прагне естетичного й наукового осмислення особливостей і своєрідності національного літпроцесу, не може обійтися без досліджень Леоніда Білецького, без його методологічних настанов і літературознавчих концепцій в аналізі ідейно-естетичних явищ вітчизняного письменства.

Висновки. Теоретичне обґрунтування літературознавчої методології й проблематики української літературно-наукової критики Леонідом Білецьким відбувалося як у річищі новочасних західноєвропейських віянь, так і під впливом національної

самобутності літератури. Його наукові підходи й позиції ґрунтуються на природних чинниках літературно-художньої творчості. Автор «Основ української літературно-наукової критики» запропонував здійснення дослідження на різних рівнях – тематичному, ейдологічному, сюжетному, жанрологічному тощо – із застосуванням методів системно-історичного, міфологічного, порівняльного, соціологічного, психологічного, філологічного. Основним жанровим принципом літературознавчих студій, що його мають дотримуватися дослідники, зазначено естетизм і наукову об'єктивність.

Література:

1. Наєнко М.К. Історія українського літературознавства і критики : навчальний посібник. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 520 с.
2. Білецький Л.Т. Основи української літературно-наукової критики. Львів, 1998. 408 с.
3. Ільницький М. Леонід Білецький – історик українського літературознавства. *Основи української літературно-наукової критики*. Львів, 1998. С. 7–26.
4. Хороб С.І. Леонід Білецький – історик української літератури. *Слово і час*. 2019. № 6. С. 18–30.
5. Адорно Т. Теорія естетики. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. 518 с.

Kavun L. Leonid Biletsky's literary conceptualism

Summary. The article examines the issues and theoretical and methodological aspects of the work of Leonid Biletsky “Fundamentals of Ukrainian literary and scientific criticism”. The sources of formation of L. Biletsky’s literary concept are

clarified. The internal differentiation and parameters of methods, methodologies, literary schools and their significance for literary-scientific criticism, clarification of principles, laws and tasks of scientific creativity are traced. The aesthetic and theoretical-methodological system of the researcher's literary research is reflected, which is based on the elements of formal-poetic (neoclassical), historical, philological and psychological approaches (in his terminology – schools). The organic combination of Ukrainian paradigm with the universalism of philosophical thinking, academic fundamentality of knowledge, comparative approaches, became a reliable methodological basis for the work of L. Biletsky. Its features are integrity and systematization, which is ensured by the nation-centric approach of the scientist to the assessment and characterization of various forms of expression of Ukrainian literature.

It is investigated that the theoretical considerations of the author of the study were based on an in-depth analysis of the history of Ukrainian literature and literary-scientific criticism and did not provide a single “pure” methodology. It is an organic combination and interaction of principles of different scientific directions, schools – mythological, sociological, psychological, philological, etc. It is substantiated that L. Biletsky in the study of specific concepts and schools applies the principle of historicism, which excludes possible subjective visions and allows the study of literary phenomena in connection with objective historical events, with objective scientific information in the field of psychology, culture, biology, etc.

Key words: styles, images, art, comparative-historical method, history of literature, influence, methodology.